І ще раз: голова, покривало й волосся в Коринті[1]

Hans-Jörg Ronsdorf · січень 2021 р. · перероблено в жовтні 2026 р.

Рік у рік, хоч дедалі рідше, з'являються статті про цей, як відомо, непростий текст Павла (1 Коринтян 11:2-16). Чому я пишу про нього? У своїй книжці «Жінки, простіть нам!» (*Frauen, vergebt uns!*) про роль чоловіка й жінки[2], що вийшла в листопаді 2020 року, я розглядав цей текст в одному з розділів. Проте менш систематично й докладно, ніж, як я згодом зрозумів, було б правильно. Бо в книжці я дуже широко виклав тезу про цитату, як її розгорнув Томас Ширмахер (Thomas Schirrmacher) у своїй книжці «Paulus im Kampf gegen den Schleier!» (німецькою мовою). Я зазначав, що теза про цитату — це теж припущення, цілком правдоподібне, але зрештою не доведене. У цій праці я, спираючись на дослідження однієї богословині й одного богослова, доходжу правдоподібних пояснень і без тези про цитату.

Цей текст промовляє в культурну ситуацію, що для нас чужа, а саме в греко-римську культуру І століття. І не будь-де, а в Коринті, тодішній римській колонії в Греції. Для Павла це не було незнайоме місце: він працював там 18 місяців. Він знав кожну подробицю цього міста (Дії 18:1-18).

У цій праці я часто цитуватиму дві порівняно нові книжки. Вони допомагають зрозуміти цей складний текст краще, по-новому або глибше. Особливо в розгляді вірш за віршем я не зміг би сформулювати краще, ніж це зробили вони, тож здебільшого даю слово обом авторам. По-перше, це (монументальний і чудовий) коментар Екгарда Й. Шнабеля (Eckhard J. Schnabel) «Der erste Brief des Paulus an die Korinther» (серія Historisch-Theologische Auslegung) (консервативний, «вірний Біблії», євангельський богослов і професор[3]). Я не знаю іншого коментаря, який би так ґрунтовно й з такою кількістю посилань на джерела опрацював цей текст. Я згоден не з усіма його висновками, але в цій темі цього завжди слід чекати. Друга книжка має назву «Paul and Gender»[4]. Синтія Лонг Вестфолл (Cynthia Long Westfall) (історикиня й богословиня) 2016 року представила працю про цей текст, а також про всі інші важливі тексти Павла щодо питання статей, яка здобула широку увагу в англомовному світі. Ретельно враховуючи культурну ситуацію, вона кидає нове світло на великі питання, з якими змагаються незліченні тлумачі, як і звичайний читач Біблії. Обоє авторів сходяться в багатьох поглядах. (Цитати з Вестфолл подаю у примітці лише із зазначенням сторінки.)

Моя мета — з'ясувати (для себе), у чому полягає аргументація Павла і що спонукало його писати саме так. ***Проблемою були жінки чи чоловіки? І навіть якби це врешті стало цілком ясно — чого тут не можна гарантувати і що кожен читач мусить вирішити для себе, — лишалося б іще питання: що ми робимо з цим у XXI столітті?***

Це не питання вірності Біблії, як часто короткозоро й надто ревно стверджують, а питання правильного розуміння Біблії. Якщо ми справді серйозно ставимося до так званої вірності Біблії, то мусимо (знову й знову) докладати зусиль до вивчення Біблії й вкладати в це час. Інакше вона лишається святенницьким, безнастанно повторюваним порожнім словом. Або навіть шиболетом, щоб проводити межі там, де їх не повинно бути, чи закликати до вірності там, де час подумати або стриматися.

Контекстуалізація

Контекстуалізація передбачає, що Писання спершу вивчають у його середовищі. Лише потім вона намагається з'ясувати, що цей текст має сказати сьогодні. Отже, ідеться не так про прямі заповіді, як-от заповідь любові чи заборону брехати. Нам не важко прийняти їх як позачасові. Інша річ, коли йдеться про зовнішні речі або про звичаї та практики (ідоложертовне м'ясо тощо), яких ми сьогодні вже не знаємо.

Павло явно спирається на звичаї та норми поведінки свого часу в грецькому Коринті й у Римській імперії загалом. Повз цю прив'язку до тодішньої культури не пройде жоден тлумач і жоден читач Біблії. Так воно й є в переважної більшості тлумачів, хоча знання історичних фактів і їх тлумачення часом дуже різняться, а це впливає на якість тлумачення тексту. (Для всіх, хто, як і я, походить із руху «Братів»: Дарбі (Darby) і Келлі (Kelly) теж пояснювали тему покривала й волосся не виключно в межах тексту, а зверталися й до тодішньої культури. Бо покриття голови — це культурна, а не біблійно-богословська тема.) Павлові вдається оцінити культурні звичаї у світлі розповіді про творіння і навіть обґрунтувати їх, щоб відповісти на це (ці) цілком важливе (-і) для коринтян питання.

У своїй аргументації Павло не встановлює позачасової норми, жодного кодексу поведінки, що трансцендентно діяв би крізь століття чи навіть від початку творіння і був би позачасовим. ***Павло доводить, як, попри свободу Євангелія, поводитися так, щоб ніхто з його сучасників не обурювався. Навіть тоді, коли це обмежує християнську свободу.*** Не тому, що цього вимагає або це обґрунтовує богослов'я, а тому, що так велить золоте правило, яке він формулює безпосередньо перед початком саме цього розділу:

1 Коринтян 10:31-33: Отже, чи ви їсте, чи п'єте, чи щось інше робите, — усе робіть на славу Божу. Не будьте спокусою ні юдеям, ні грекам, ні Церкві Божій; як і я в усьому догоджаю всім, шукаючи не своєї користі, а користі багатьох, щоб вони спаслися.

Це «золоте правило» — ключ до тексту, що йде безпосередньо за ним. Бо правила, які Павло хоче аргументовано передати коринтянам, — це поєднання «в усьому віддавати славу Богові» і водночас не бути спокусою для своїх сучасників і ближніх через зовнішні речі чи поведінку, які в той час вважалися недоречними або навіть ганебними в культурному (не богословському) сенсі. У цих звичаях християни Коринту й так виросли, і дотримуватися їх чи терпіти їх не було надто високою ціною, якщо таким шляхом можна було здобути людей для Христа. Павло не привласнює собі зовнішніх ознак греко-римської культури, хоча й радить їх дотримуватися, а намагається знайти шлях, що враховує різні аспекти. Це балансування на межі, яке, з одного боку, осмислює і серйозно сприймає творіння чоловіка й жінки, а з другого — цілком і повністю враховує відчуття людей загалом (суспільства).

Забігаючи наперед, уже тут вкажу на вірш 10, де Павло ясно каже (не так, як у більшості перекладів; про це далі), що жінка має владу над власною головою, а саме — покривати її чи ні. Але своє рішення вона має ухвалювати саме з огляду на згаданий вище критерій та інші аспекти, про які я ще скажу.

Сфера дії тексту

Для якої сфери чинні поради, до яких Павло, попри свободу коринтян, хоче їх схилити?

Це зібрання! Молитися й пророкувати можна і слід усюди й будь-коли, але в Посланні до коринтян (див. передусім розділ 14) це головний зміст зібрання. З контексту послання має стати ясно, яке місце і яку нагоду мають на увазі.

Прихильники заповіді мовчання для жінок на богослужіннях переносять Павлове твердження, що жінки моляться й пророкують, куди завгодно, тільки не на богослужіння. Це неправдоподібно, бо покриття голови призначене для публічного простору: його мусять або можуть бачити, інакше воно не має сенсу. До того ж у розділах 12-14 дари Духа роздаються в повному обсязі й без жодного обмеження за статтю, і — це кілька разів наголошено — у зібранні беруть участь ***усі***. Отже, заповідь жінкам мовчати (1 Коринтян 14:34-35) не може цьому суперечити, а мусить пояснюватися у світлі розділів 11-14 і зрештою в контексті всього послання. Тоді йдеться про таке говоріння жінок, що заважає в домашній церкві, де збиралися християни. Імовірно, про говоріння, яке порушує духовну розмову чи втручається в неї й відволікає або навіть означає ганьбу для чоловіків, коли дружини виставляють їх на посміх у зібранні, сучасною мовою — «ганьблять». Хай там як, за дотримання основних правил герменевтики це не може бути загальна заборона говорити. Такою вона стає лише тоді, коли ці вірші вирвати з контексту й розглядати так, ніби вони стоять цілком самі по собі.

Павло — ворог жінок?

Як цей текст сприймають крізь ***історико-критичні окуляри***, видно з такої цитати: «Цей текст сприяв гнобленню жінок у Церкві та в суспільствах, на які вона впливала. Він аж ніяк не відповідає — навіть за найприхильнішого тлумачення — тому, що в XXI столітті слід сказати про стосунки статей із християнсько-богословського погляду. Рівність і справедливість у стосунках статей та критичне ставлення до гетеросексуальних ідеологій були Павлові невідомі. Слід буде запитати, в якому сенсі такий текст іще може надихати. Чи, може, з сьогоднішньої перспективи текст можна тільки відкинути, бо він зашкодив справедливості і був хибним кроком людини, яка у свій час, власне, працювала для справедливості на землі?»[5] Ця думка представляє поширене сприйняття цього тексту, якого я жодним чином не поділяю. Негативно-критичне ставлення до біблійного тексту неминуче веде до такої думки.

З другого, ***вірного Біблії боку*** такий вид критики рішуче відкидають і констатують: ієрархічне підпорядкування, а не рівність чи рівноправність, — це Божий план від початку. Це протистоїть «духові часу» гендерної філософії.

Чи мусимо ми вибирати між цими двома крайніми позиціями? Чи є інший шлях пояснити цей текст, не змішуючи обидві позиції? Для мене це був би гнилий компроміс.

Є прочитання, яке не піддається жодному з цих двох пояснень, а орієнтується на Павла, на його 13 послань і на Дії апостолів, і, звісно, на Ісуса, Якого Павло мав за взірець: ***«Будьте наслідувачами мене, як і я Христа» (1 Коринтян 11:1).*** Це не лишає жодного місця для дискримінаційних висловлювань про жінок. ***Ні, Павло — друг жінок, який у сяйві Христа пізнав і побачив правду. І його юдейсько-еллінський образ жінки теж було реформовано у світлі Євангелія.***

Для Павла важливо не бути спокусою, але водночас лишатися вірним Євангелію. Покриття голови для чоловіків, залежно від походження й виховання, було звичайним звичаєм у релігійних культах. У колі віруючих чоловіки не повинні покриватися, коли моляться й говорять пророчо. Жінки ж, коли роблять те саме, що й чоловіки, мають, за Павлом, покриватися. І то всі жінки, на-

віть ті, яким у тодішньому суспільстві не дозволялося покриватися, а саме рабині й вільновідпущениці або незаміжні жінки. І те, і те подекуди також суперечить культурі, бо культура тут суперечить суті Євангелія. Це також не настанова (всупереч Арміну Бауму (Armin Baum) і Шнабелю), щоб усі жінки покривалися на вулиці, тобто в публічному житті, бо культура забороняла це найнижчому станові — рабиням. Заміжні жінки й так за звичаєм покривалися, тобто носили покривало.

Павло також не обстоює покриття голови як знак покори чоловікові. Покора, нижчий ранг і нижча цінність жінки порівняно з чоловіком і так здавна були висічені в камені. Це не треба було виставляти напоказ. Це покриття мало конкретну функцію; воно було, якщо хочете, функціональним знаком і меншою мірою або й зовсім не ієрархічним символом.

До кого звертається Павло? Кого треба виправити?

Майже всі тлумачі переконані, що текст звернений до жінок, які, користуючись щойно здобутою свободою, опираються тому, щоб і далі носити звичне тоді покриття голови. А воно, мовляв, було виразом і визнанням покори чоловікові, бо, як у цьому тексті нібито явно виводиться з творіння, жінка ієрархічно підпорядкована або поставлена нижче чоловіка загалом, а дружина — чоловікові зокрема. Якщо когось бентежить слово «ієрархія» і він радше говорить про порядок творіння чи про святий порядок (порядки), йому варто усвідомити одне: попри всю рівноцінність і однакову гідність чоловіка й жінки, він усе ж обстоює не-рівність як Божий порядок. Чоловік веде й відповідає, жінка йде за ним у покорі.

Якщо поштовхом до цього тексту Павла була емансипаційна поведінка жінок, тоді треба пояснити, чому він починається словами, що ***Христос — голова чоловіка***. Цей початок спрямовує увагу на чоловіків, і то так, ніби саме вони були приводом для подальшої аргументації.

Синтія Лонг Вестфолл уважає, що в Коринті були чоловіки, які радили жінкам або тиснули на них, щоб ті відмовилися від звичного покриття голови. Заміжні жінки шанованого стану не хотіли знімати покриття. Це суперечило звичаю культури, в якій вони виросли. Їхнє покриття голови було захистом і виразом гідності, пристойності й моральної чистоти. Воно не було символом покори, але було знаком їхньої належності як дружини до свого чоловіка.

Рабиням і вільновідпущеницям, незаміжнім (а може, і вдовам?) не дозволялося покриватися, і як найнижчий стан вони були беззахисні перед сексуальними домаганнями. Повії не покривалися й не носили покривала, а волосся мали обстрижене, тобто ту чи іншу коротку зачіску. А що, коли вони приходили до віри? На початку послання (1:26-29) Павло каже, що до віри приходило багато простих, бідних людей, не високого чи шляхетного стану. Отже, цим жінкам треба було сказати, що вони можуть покриватися всупереч суспільним звичаям. Бо в церкві нового завіту і нового творіння стан більше не має значення, як підтверджує й Галатів 3:28.

Аспекти культурної ситуації християн Коринту

Щоразу, коли досліджуєш це питання і залежиш від даних істориків, варто зважати на погляд Павла на свій час і суспільство: до плину світу, а отже й до тієї чи іншої культури, не слід пристосовуватися, коли він суперечить Євангелію (Римлян 12:2). У Євангелії є межі «поступливості». Стати для греків греком (пор. 1 Коринтян 9:20-22) якраз не означає лежати за столом в ідольському храмі та їсти ідоложертовне м’ясо. До речі, Павлова оцінка плину світу — на відміну від звичаїв і норм поведінки певної епохи — позачасова й завжди чинна.

Тема цієї статті обертається навколо питання статей і пов'язаної з ним поведінки та зовнішнього вигляду:

«У греко-римському суспільстві законодавство і запровадження «правильної» поведінки жінок були головною турботою влади, бо вона вірила, що безлад у домашньому господарстві має бунтівні наслідки для добробуту імперії».[6]

«Щоб місія Павла серед неюдеїв могла бути успішною, поведінка християнських жінок мусила узгоджуватися з тим, що практикували жінки в ширшому греко-римському світі I століття. Тому, коли Павло говорив про ролі статей у церкві й удома, його турботи щодо статей часто були місіонерськими, і його наміром було, щоб віруючі вписувалися в культуру й водночас лишалися етично чистими. Пристосування до культури I століття було чимось іншим, ніж пристосування до культури XXI століття. Сучасні західні уявлення про те, як статі зазвичай поводяться й ставляться одна до одної, помітно відрізняються від уявлень греко-римської культури».[7]

«Стосунки патрона й клієнта та взаємність, що становлять будівельні блоки культури, формують і стосунки між чоловіками та дружинами».[8] Під патроном розуміють доброчинця або покровителя, вищого за рангом чи станом, хай навіть лише завдяки своєму статкові чи багатству. «У греко-римському світі чоловік і жінка, як правило, були нерівними партнерами в системі (стосунках) патронату. Чоловік діяв як доброчинець, а жінка — як підпорядкована сторона в подружніх стосунках, хіба що вона принесла в шлюб великий посаг».[9]

«(Коринт) був місцем, що пропонувало будь-який вид сексуальної активності, доступний чоловікам (так, «поводитися як коринтянка» означало вдаватися до сексуальної розпусти), а вислів «коринтська дівчина» був евфемізмом для повії. Вищого прошарку там не було; натомість багатство Коринту породило клас нуворишів. Однак Павло вказує, що коринтська церква здобувала своїх членів не лише з заможної еліти, а передусім із тих, кому бракувало статусу чи влади (1 Коринтян 1:26)».[10]

Отже, коли люди з усіх прошарків, без жодної попередньої християнської соціалізації, приходили до віри й до спільноти віруючих, вони все ще мали на собі відбиток своїх довічних вад. Сексуальність була в повітрі, її можна було здобути будь-де. Із цими темами й такою поведінкою стикалася церква.

Практика зібрань

Великий народ (Дії 18:10), який Бог покликав у портовому місті Коринті через Павла та його співпрацівників, не міг збиратися в одному місці. Хіба що вони винайняли б театр чи арену, а це для нового культу, який сповідували переважно прості люди, було цілком неможливо. Тому вони збиралися в домах, великих і малих, у кількох віллах і здебільшого в простих будинках чи помешканнях (як це ще й сьогодні можна побачити в Ефесі). Коли збиралися, саме жінки готували їжу (почасти й приносили з собою). Господня вечеря була частиною спільної трапези.

Для чоловіків і жінок у домашній церкві було чинне те, що висловлює Павло. Вестфолл підсумовує це так: «Отже, різниця між чоловіками й жінками — це не розрізнення ролей у церкві, а радше те, як вони по-різному діють у цих ролях. Жінки й чоловіки можуть служити Богові на тих самих служіннях, але є різні вимоги, що стосуються зовнішнього вигляду, властивого кожній статі.

Це не вияв подвійної моралі, коли чоловіки не мають обмежень, а жінки обмежені; обмежені обоє».[11]

«Насамкінець ще раз варто вказати на один момент, який хоч і не належить до наміру висловлювання Павлових аргументів, але є важливим. Павло цілком природно говорить про те, що жінки в церковному зібранні моляться й говорять пророчо. Тобто жінки так само публічно висловлюють дійсність Бога і Його слова, як і чоловіки».[12]

Що є публічним?

Під публічним простором зазвичай розуміють сферу, де зустрічаєш будь-кого. На ринку в Коринті, у порту чи в ідольському храмі. Зрештою, усе поза власним домом — публічне.

Богослужбове зібрання відбувалося в приватних домах заможних або високопоставлених християн, так само як і в домах і приміщеннях менш заможних. Чи було це публічним? Це, щоправда, не можна було порівняти з ситуацією на ринку, але необізнані чи невіруючі мали доступ до цих зібрань. Чи то Святий Дух привів їх туди, чи то їх запросили християни. Тож і зібрання не є закритим товариством, а місцем, де всі люди можуть зустрітися з живим Богом.

Тому в цьому зібранні важливо дотримуватися звичаїв і норм поведінки, причому однаково для чоловіків і для жінок. Невіруючий не повинен обурюватися, а має бути викритий Богом, Його святою й дієвою присутністю (1 Коринтян 14:16, 23-25).

Кілька тлумачів ставлять питання, чи цим не вказано й на правила одягу поза зібранням. Якщо придивитися, це не тема й не питання коринтян у цьому тексті. Тут діє золоте правило з 1 Коринтян 10:31-33, яке велить ні для кого не бути спокусою. Заміжні жінки покриваються, коли виходять із дому. Рабині — ні, але на богослужінні покриваються, як пише Павло.

Покриття голови в Коринті

До цього ще кілька цитат і докладніші думки. Я переконаний: лише той, хто не розуміє звичаю покривати голову й носити покривало, переносить цей текст Павла один до одного в сьогодення. І то в одновимірній чорно-білій герменевтиці, яка зрештою стає виправданням вузького законництва, як я це часто зустрічав і сам пережив.

«Мішель Ауербак (Michelle Auerback) підсумовує аргументацію на користь покривання так: ***«Символи, висловлювання мають значення лише в культурі, яка знає, що вони означають».*** Але в традиційній біблеїстиці більшість виходили з того, що покривало в 1 Коринтян 11:3-16 означає «покору», ***не займаючись розумінням значень, які покривало мало для жінок у культурі античного Східного Середземномор'я*** або в його досі поширеному вжитку в низці сучасних культур».[13]

«Брюс Вінтер (Bruce Winter) констатує, що за часів Римської імперії «можна з певністю вважати, що покрита голова була символом скромності й цнотливості, яких очікували від заміжньої жінки»».[14]

«Тепер, однак, ми маємо доступ до розповідей жінок із культур, які практикують покривання жінок, і ці розповіді звучать інакше. Ми бачимо, що в ісламі та юдаїзмі є сильна течія побожних фундаменталістських жінок, які покриваються з причин, що звучать дуже подібно до Павлового

обґрунтування в 1 Коринтян 11:3-16. Проте ми не цілком залежимо від пізніших антропологічних паралелей, які ризикують бути анахронічними. ***Історію жінок, які відмовляються зняти покривало, і причини носіння покривала можна простежити аж до ассирійської культури***».[15]

«***Павлова турбота, здається, поширюється на всіх жінок у церкві, які пророкують і моляться, — зокрема на рабинь, вільновідпущениць, незаміжніх і вдів.*** Правила одягу римської матрони[16] виявляли і її ранг, і «її статус і роль як жінки, здатної до статевого життя, у римському суспільстві». ***З другого боку, непокрита голова означала сексуальну доступність, тож рабині чи вільновідпущениці покриватися було заборонено***».[17]

«Регулювання покривання було привілеєм чоловіків; саме вони найприроднішим чином побачили б потребу встановити правило. ***У римській практиці і чоловіки, і жінки покривали голову, щоб молитися. Павло, очевидно, навчав чоловіків у церквах молитися з непокритою головою, всупереч римській практиці (1 Коринтян 11:4), тож чоловіки, можливо, думали: що добре для гусака, те добре й для гуски. Але якщо непокрита голова чоловіка була знаком його смирення перед Богом, то непокрита голова жінки не була знаком смирення жінки перед Богом; натомість вона подавала сигнал про її сексуальну доступність, що могло дорівнювати спокушанню.*** Але від культурних ідеалів щодо того, що пристойно, хтось міг відмовитися на користь нібито богословських пріоритетів».[18]

«Зазвичай без жодних питань припускають, що Павло виправляв коринтських жінок. ***Проте уривок стає узгодженішим, якщо припустити, що коринтські жінки відмовлялися знімати свої покриття голови чи покривала***, але особи з авторитетом, чоловіки в домашній церкві або, можливо, навіть їхні власні чоловіки тиснули на них чи заохочували їх зняти покривала. Це сценарій такого типу, який знову й знову розігрується в культурах, де жінки покриваються».[19]

Покривало робило видимими соціальні відмінності, верх і низ станів. Цю станову відмінність можна спостерігати 1 800 років, аж до Нового часу. «Це не лише сигналізувало, що такі жінки сексуально доступні, а й підтримувало суспільний порядок і розмежування між класами. […] ***Павлова підтримка покривання всіх жінок вирівнювала соціальні стосунки в церкві; оскільки це покривання було в його руках, він забезпечував повагу, честь і сексуальну чистоту жінкам у церкві, яким у культурі в такому статусі відмовляли.***»[20]

«У культурі Близького Сходу жінка вищого класу покривала голову, щоб засвідчити свою відданість і скромність. Її покрита голова також прямо засвідчувала її власну честь і честь її родини — особливо її *paterfamilias* (глави античного дому), джерела її ідентичності. Павло спирається на складне значення цього символу, щоб висунути богословський аргумент на користь покривання на основі розповіді про творіння».[21]

Екгард Й. Шнабель (Eckhard J. Schnabel) пише: «Носіння жінками покриття голови (не лише в релігійних контекстах) у римсько-еллінському культурному просторі мало самоочевидну переконливість. Римські статуї, передусім портрети жінок імператорської родини, а також надгробні рельєфи зображують заміжніх жінок зі столою (palla), натягнутою на голову, або з *vitta*, вовняною пов’язкою для голови чи волосся, що вважалися символом скромності й цнотливості. Жінки не мусили носити столу на людях. Проте носіння столи символізувало їхню цнотливість. Шлюбне законодавство Августа встановлювало, що повіям заборонено носити столу скромної дружини, матрони».[22] Армін Баум (Armin Baum) пише про покриття голови:

Що означало жіноче покриття голови в античності?

Щоб зрозуміти культурне тло 1 Коринтян 11:5-6, треба повернутися щонайменше до другого тисячоліття до н. е. У середньоассирійських законах із часів правління ассирійського царя Тіглатпаласара I (1115-1076 рр. до н. е.) сказано: «Якщо громадянин захоче покрити свою затворницю (тобто свою наложницю, з якою він не одружений), хай посадить п'ять або шість своїх товаришів, покриє її в їхній присутності й скаже: „Вона моя дружина". Тоді вона (справді) його дружина». Отже, під час укладення шлюбу голову дружини покривали хусткою. Покрита голова була видимою ознакою заміжньої жінки.

Цей звичай зберігався століттями. Він був дуже поширений і в новозавітні часи, коли Павло писав своє Перше послання до коринтян. Зрештою, античне покривання дружини — навіть попередник нашої сучасної весільної фати, яку наречена вдягає на церковне вінчання. Тисячоліттями жінки, виходячи заміж, у прямому сенсі слова «покривалися». Покриття голови в усіх своїх незліченних різновидах завжди символізує одне й те саме, а саме новий статус заміжньої жінки.

У юдаїзмі зняття покриття голови означало, що подружню вірність поставлено під сумнів. З перелюбниці покриття голови навіть зривали силою. Добровільна відмова від покриття голови була сигналом, що жінка доступна для чоловіків.

Де жінки мали носити покриття голови? Коли вони чутно брали участь у богослужінні, тобто коли увага всіх присутніх була спрямована на тих, хто говорить. Усі могли і, за Павлом, мали брати участь. Чи треба через це вважати, що на богослужінні вони завжди були покриті? Це цілком можливо, але ми цього не знаємо. Якщо розуміти Павла в цьому місці буквально, то вони покривалися лише тоді, коли на богослужінні підносили голос.

«Це дослідження спростовує поширене в біблеїстиці припущення, що покривало символізувало покору жінки своєму чоловікові. Носіння покривала було не приватним символом, а публічною практикою, яку регулювали закон і звичай, і від чоловіків, як і від жінок, очікували, що вони коритимуться звичаєві. ***Коротко кажучи, покривало представляло честь, статус і захист жінки.***»[23]

«Було (і є) звичним, що жінки відмовляються знімати покривало, бо воно символізує честь і захист. Імовірніше, що жінки, яким не дозволялося покриватися на людях, хотіли носити покривало в зібранні, щоб символізувати, що Христос їх оправдав. Настанова Павла всім жінкам покриватися була анти- або контркультурною і прихильною до жінок. Практика, за якої всі жінки носять покривало, вирівнювала соціальні стосунки в християнській церкві».[24]

Те, що чоловіки під час релігійних дій покривали голову, добре засвідчено в римлян, а в греків лише почасти. У розглядах і тлумаченнях впадає в око, що покриттю голови чоловіків приділяють значно менше уваги.

Статуя Цезаря Августа, який звершує храмову жертву в Коринті, показує володаря з покривалом, що покриває його голову. Ричард Остер (Richard Oster) пояснює, що грецькі чоловіки під час релігійних жертвоприношень язичницьким богам часто покривали голову. Імовірно, Павло коментував колишню практику коринтян у язичницькому ідолослужінні. Кипріян (Cyprian) коментував це навіть у III столітті: «Ваша голова лишилася вільною від безбожного й нечестивого покривала, яким там були закутані полонені голови тих, хто приносив жертви» (De lapsis 2). Брайан Рознер (Brian Rosner) переконливо показує, що Павла в 1 Коринтян 6:12-20 турбували чоловіки, які під час священних заходів вдавалися до статевих дій. Отже, Павлова турбота про покриття голови чоловіків могла бути й докором за статеві дії з храмовими повіями. Проте у вірші 4 Павло не зупинявся докладніше на цій темі, а це вказує, що він використав цю ситуацію лише як контраст до жінок.

Провідні думки й аспекти тлумачення тексту

Більшість читачів цих рядків читають цей текст Павла не вперше. Для них далі кілька аспектів, які, можливо, відкриють новий доступ до тексту. Ці аспекти — результат неодноразового заглиблення в цей текст і відповідні дослідження, а не щось, що просто впало з неба. Вони можуть допомогти не потрапити у звичне прочитання, яке розуміє текст крізь окуляри ієрархічного підпорядкування жінки (жінок), що, як уже сказано, не є його темою.

- Текст передусім надає вагу тому, як усе має відбуватися на славу Божу.
- Ідеться про те, щоб на богослужінні вирізнялася слава Божа, коли чоловіки й жінки поводяться та вдягаються так, щоб увага не спрямовувалася на них.
- (Деякі) чоловіки були причиною й поштовхом до Павлового повчання, бо вимагали, щоб жінки не носили покриття голови.[25]
- Ідеться про культурні й суспільні звичаї та норми поведінки. Ганьба й безчестя тут не в релігійному чи богословському сенсі, а в суспільному сприйнятті.
- Тому йдеться не про позачасові заповіді Павла, навіть якщо він у своїй аргументації посилається на історію творіння.
- Свобода в Христі перебуває в напрузі з тим, щоб не бути спокусою для свого оточення.
- Ідеться про покриття волосся (а не просто голови) і також не про повне закривання.
- Ніде не йдеться про ієрархічний порядок творіння, в якому чоловік стоїть над жінкою. Ніде не йдеться й про покору жінки чоловікові. Обоє моляться й говорять пророчо, рівні за статусом і рівноправні.
- Павло зрештою говорить про всіх жінок, а не лише про заміжніх. Він зосереджений на загальнішому стосунку між чоловіком і жінкою, що ґрунтується на творінні й чинний і тоді, коли

жінка — рабиня і формально не має чоловіка, батька чи опікуна, який був би її головою.

- Зовнішні речі, як-от одяг чи зачіска, Євангеліє не приписує. Вони суттєві в культі старого завіту, але не в новому завіті, який коринтяни святкували в Господній вечері.
- Ідеться не про правила поведінки чоловіків і жінок у XXI столітті.

Далі йде розгляд кожного окремого вірша цього уривка.

1 Коринтян 11:3-16[26]

> *3 Але я хочу, щоб ви знали, що*
> *Христос — голова кожного чоловіка,*
> *голова ж жінки — чоловік,*
> *а голова Христа — Бог.*

Павло наводить три пари, щоб зрештою говорити про тему покриття голови. Ідеться не про драбину чи ієрархію: Бог, потім Христос, нижче чоловік і насамкінець жінка. Це не ланцюг командування. Наприкінці стоїть не жінка, а Бог, від Якого все походить (вірш 12). Три пари стоять як аналогії ***поруч одна з одною***. Ідеться не про порядок спасіння. Стосунок жінки до Христа нічим не відрізняється від стосунку чоловіка (чи її чоловіка) до Христа.[27]

Слово ***голова*** (*Haupt*) у переносному значенні в німецькій мові одразу наводить на тлумачення як особи з авторитетом, у сенсі, наприклад, слова *Hauptmann* (капітан). Так його розуміють і майже всі тлумачі. Деякі переклади навіть не вживають слова «голова», а одразу передають його як покору. NeÜ (німецький переклад Біблії) одразу вживає слово ***«глава» (Oberhaupt)*** і так не лишає жодного сумніву, на що нібито спирається аргументація Павла, щоб обґрунтувати покриття голови жінок. «Більшість учених вважали, що темою 1 Коринтян 11:3-16 є авторитет чоловіків і покора жінок. Це почасти тому, що «голова» в латинській, англійській і німецькій мовах — метафора авторитету, тож значення «авторитет» в історії тлумачення цього уривка здавалося самоочевидним».[28]

Оскільки в усьому цьому тексті взагалі не йдеться про питання авторитету й покори, треба з'ясувати, яке метафоричне значення має слово «голова». Щодо цього, як і слід було чекати, прихильники ієрархії та прихильники рівності вступили в запеклу суперечку. ***Цей текст, у кожному разі, підтримує значення «голови» як джерела й походження (вірші 8, 12).***

«Вестфолл обґрунтовує, що натяки на Буття 1–2 в контексті обмежують можливу різноманітність і діапазон метафоричних значень «голови» в грецькій мові, щоб указати на джерело життя, тож це можна було б переказати так: ***«Але я хочу, щоб ви зрозуміли, що життя кожного чоловіка походить від Христа, життя жінки походить від чоловіка, а життя Христа походить від Бога».***»[29] … «Оскільки чоловік — джерело життя жінки, він її голова. Якщо чоловік — голова жінки і вони одне тіло, то Павло робить висновок, що жінка — його тіло. Павло може використовувати метафору «голови», застосовуючи її до шлюбу, до чоловіка й жінки, до стосунку між Христом і Церквою та до стосунку між Христом і Богом Отцем; він уживає слово «голова», щоб ці стосунки взаємно пояснювали одне одного».[30]

«Обсяг значень κεφαλή (голова) охоплює голову людини чи тварини, яку розширили до метафор, що включають ідентичність, джерело, життя й забезпечення. У ідіоматичній грецькій мові (у мовному вжитку) воно не означало «авторитет», що видно з його статті в Liddell and Scott's Greek-English Lexicon».[31] … «Отже, Павло вживає κεφαλή так: ***щоб указати на походження чи джерело життя й ідентичності в контексті родинних стосунків*** — чоловік і дружина, церква як родина, і Бог Отець та Його Син, Ісус Христос».[32]

«Стосунок людства до Адама богослови називають «***роллю голови***», «природним головою» чи «головою завіту»». … «Адам — голова людства, бо він джерело біологічного життя. Тому Адамові не належить жодна першість, честь, авторитет чи шанування перед людством або над ним***; натомість ідеться про стосунок на підставі ідентичності, що випливає з походження***, і Павло оцінює його негативно. Ісус замінює Адама як голова, ***бо Ісус — духовне животворче джерело, що наповнює Церкву, а Церква становить із Ним органічну єдність (Ефесян 1:22; 4:15-16; Колоссян 1:18).***»[33]

«Якщо роль Христа як голови людей розуміти як джерело їхнього життя (існування), то аналогія між трьома парами паралельна, і її дослідження щедро збагачує наше розуміння богослов'я Павла». … «Так само Павлове пояснення стосунку між чоловіком і жінкою та між чоловіком і дружиною можна послідовно тлумачити в узгодженні з історичним розумінням природної (біологічної) ролі Адама як голови. ***Це родинний стосунок».***[34] ***… «У грецькій культурі поняття ролі прабатька як голови включало представництво та ідентичність родини».***[35]

«Нарешті, остання з трьох асоціацій «голови» важлива для вживання цього слова як синоніма. ***Ентоні Тиселтон (Anthony Thiselton) пояснює, що анатомічна голова представляла також усе тіло. Якщо хтось ганьбив свою фізичну голову, то нечистою ставала вся людина. Павло зауважував, що вигляд людини відбивається на інших і на ній самій.*** Отже, повторюване вживання слова «голова» не мало на меті позначати ієрархічні позиції чи створювати відмінність між статями. Натомість це був поетичний прийом, який служив тому, щоб змінити коринтські культові дії й уникнути зв'язку з язичницькою релігією, що була глибоко заплутана в сексуальних ритуалах».

Метафоричний зміст у тодішньому вжитку мав певний діапазон. «Голова» означає і єдність, ідентичність та походження, і найвищу шану особи. Загалом це показує, як чоловік і жінка пов'язані й стоять одне до одного і як людина належить до своєї голови.

У їхній рівності за статусом є, залежно від культури, в якій вони живуть, різна зовнішня поведінка. Різняться не ролі — у 1 Коринтян 11 ролі якраз однакові, бо обоє моляться й проро-

кують. Але в цьому є відмінності в зовнішньому, і вони ґрунтуються на тодішній культурі. Павло бере ці культурні обставини і навіть може пов'язати їх із думкою про творіння.

> *4 Кожен чоловік, який молиться чи пророкує, маючи щось на голові, безчестить свою голову.*

Молитва й пророкування, тобто пророче слово, — складники богослужбового зібрання. Божа присутність у зібранні виявляється і в слові до Бога, в проханні й поклонінні, і в слові Бога до зібраної церкви. Усі члени тіла Христового, чоловіки й жінки, покликані робити і те, і те.

Чоловіки не повинні мати нічого на голові чи над головою, коли моляться й пророкують. ***Це Павлове твердження, висловлювання, яке неможливо з'ясувати без зв'язку з (релігійною) культурою того часу. Багато років я, як і інші, шукав для нього обґрунтування в найближчому контексті, потім у всьому посланні, далі в усьому Новому Завіті і, last but not least, у Старому Завіті. Без змістовного й правдоподібного результату.***

Римляни під час релігійних дій покривали голову, греки ж здебільшого ні (Keener). Чоловіки, які тепер визнають Ісуса, відмежовуються від практик і поведінки, які мали місце в ідольських культах у Коринті та деінде.

«(Чоловік) поводиться ганебно, бо під час молитви йому йдеться радше про власний, особистий престиж, ніж про честь Ісуса Христа. Щодо Христа це висловлювання означає, що ті Ісусові визнавці, які в суспільстві належать до вищих верств і під час молитви демонстративно виставляють напоказ свій високий статус, приносять Христові ганьбу, бо прославляють не Христа, а себе (пор. слово δόξα (честь, слава), тричі повторене у віршах 7–8)».[36] … «Вони привертають увагу до себе, замість спрямовувати увагу присутніх на Бога, від Якого все походить (вірш 12) і Якого прикликають у молитві (вірш 13). ***У римському суспільстві відкриття голови, якщо хтось випадково натягнув тогу на голову, сигналізувало присутність людей, гідних шанування*** (Плутарх, Mor 266)».[37]

«***У цьому контексті чоловік (без покриття голови) виявляє своє смирення, постаючи перед Богом як неприкрашений образ Божий, а жінка віддає честь Богові, собі й своїй родині, стримуючи свою славу (красу) на людях і на богослужінні.***»[38] Бо жінки роблять навпаки: вони покриваються.

Яку голову безчестить чоловік? Насамперед свою власну голову. Він безчестить себе як особу, яку представляє його голова. І він безчестить Христа, свою голову, бо (свідомо чи несвідомо) покриттям голови сам приписує собі честь, яка йому в Божій присутності не належить.

> *5 А кожна жінка, яка молиться чи пророкує з непокритою головою, безчестить свою голову;*
>
> *бо це одне й те саме, що якби вона була поголена.*

«***Чоловіки, молячись і пророкуючи, мають відмовитися від римської елітарної традиції натягувати тогу на голову. Жінки ж мають завжди молитися й пророкувати лише з покриттям голови. Вислів «з непокритою головою» описує не певну зачіску жінок, а текстильне покриття голови, конкретно столу (palla), натягнуту на голову.***»[39]

«Аргументація Павла підтримує це розуміння, коли він каже, що непокрита голова — це ганьба для жінки, подібно до того, як коли їй голять голову, а це руйнує її репутацію і тому зменшує її

вартість (1 Коринтян 11:5-6). Це значення непокритої голови поділяло й римське право, яке встановлювало: якщо жінка не була вдягнена як матрона (зокрема не носила покривала чи не зав'язувала волосся) і якийсь чоловік намагався її звабити чи чіплявся до неї, його не можна було притягти до відповідальності за тілесне ушкодження».[40]

«Павло критикує коринтських жінок, які, з'являючись у церковному зібранні без натягнутої на голову столи, свідомо чи несвідомо подавали невербальні сигнали, що вони «доступні». Але богослужбові зібрання церкви — не те місце, де жінки подають сигнали й стають «об'єктами оцінювання» для чоловіків. На аргумент, що йдеться про молитву й пророкування жінки, а не про появу на людях, з погляду Павла можна відповісти так: він розуміє церковні зібрання саме як публічний простір, куди запрошують сторонніх і де вони присутні».[41]

На відміну від Шнабеля, Вестфолл, як уже зазначено, бачить у чоловіках тих, хто хотів позбутися покриття голови жінок. Хай би з яких мотивів: свобода Євангелія чи, негативно, приховані сексуальні мотиви. ***Тож Павло наочно й різко показує чоловікам, які вимагали від жінок відмовитися від покриття голови, що їхня вимога в останньому наслідку означала для жінки.*** Обстрижена жінка накликала на себе всю ганьбу перелюбниці чи повії. «Павло ототожнює публічну появу жінок на богослужінні із суспільним клеймом викритої й покараної перелюбниці, чий статус дорівнював «престижу» повії».[42]

> *6 Бо коли жінка не покривається, то нехай і стрижеться; а коли жінці соромно стригтися чи голитися, то нехай покривається.*

Оскільки наслідок цієї вимоги не покриватися треба неодмінно додумати до кінця щодо жінок, Павло повторює катастрофічні в суспільному контексті наслідки для жінок, які пішли б за чоловіками й не покривалися б. «Павло може розраховувати на те, що коринтяни зрозуміють цей саркастичний заклик як аргумент».[43]

«Поява жінки, яка дала обстригти собі волосся чи яку поголили, — «ганебна», бо така поява нагадує приниження жінки, викритої в перелюбі. Це ганьба — бути публічно викритою як перелюбниця, щоб усі впізнавали її як таку за обстриженим волоссям. Саме цю ганьбу, на думку Павла, слід констатувати, коли жінки з'являються в церкві без покриття голови. Якщо жінка хоче уникнути публічної ганьби, ***вона має покриватися***».[44]

Цей наслідок вимоги відмовитися від покриття голови в культурному контексті однозначний. Але Павло, щоб підтримати покриття голови, просто з наступного вірша наведе ще й богословські обґрунтування з подій творіння. ***Я вважаю дуже важливим уже тут на це вказати: ці обґрунтування не позачасові. Вони стосуються культурного явища, а не навпаки. Отже, Павло не розробляє богослов'я питання статей, щоб потім вивести з нього необхідність покриття голови. Тоді покриття голови й досі було б нормою, якої жінки мусили б дотримуватися на богослужінні.*** Проте в XXI столітті в західному світі покриття голови вже не тема, не суспільна умовність. Прикро, коли християни роблять із цього умовність, яка для їхнього маленького відокремленого світу стає законом.

> *7 Бо чоловік, звісно, не повинен покривати голову,*
>
> *бо він — образ і слава Божа;*
>
> *а жінка — слава чоловіка.*

Тепер Павло наводить висновки й міркування з розповіді про творіння, ***які обґрунтовують культурну, тодішню, а не сьогоднішню поведінку жінок і чоловіків***. Ідеться й далі про богослужбове зібрання.

Важливо встановити, що Павло не каже, ніби жінка не є образом Божим. Вона й не образ чоловіка, а його слава (Medema). Аргументація Павла тут особлива, бо йдеться про культурні, тобто зумовлені часом, умовності. З паралелізму випливає: ***обоє — образ Божий, але жінка водночас — слава чоловіка.***

«Хоча жінка носила образ «людини з пороху», вона насправді була сформована з вищого порядку у творінні, бо Адама вже сформував і оживив безпосередній акт Бога. Її зроблено з нього. ***Тому жінка — слава чоловіка, або слава слави.*** Але це «більше» ні в Павлових писаннях, ні в розповіді про творіння не описано як ієрархічне. Ієрархію (панування людини над землею та іншими її створіннями) згадано в Буття 1:27-28, але в Буття 2 порушено інші теми».[45]

«Як нам розуміти 1 Коринтян 11:7, де Павло констатує, що чоловік є образом і славою Бога, а жінка (на противагу цьому) — слава чоловіка? ***Відповідь у тому, що Єва, як і кожен нащадок Адама та Єви, мала багатошарову ідентичність: вона була і створена на образ Божий, і була славою Адама, бо її створено безпосередньо з нього. Вона була неповторно подібна до Адама і навіть частиною його, тож вони були одним тілом у нерозривний спосіб***, що відрізнявся від стосунку нащадків до батьків (Буття 2:23-24)».[46]

«Це висловлювання стає зрозумілим, коли бачиш, що Павло коментує не сутність людини в розрізненні чоловіка й жінки, а в контексті питання покриття голови наголошує, що жінка — «відблиск» чоловіка. Висловлювання, що жінка — δόξα (слава) чоловіка, означає «***не зниження якості богоподібності жінки, а отже, і не приниження її гідності, бо Павло аргументує від Буття 2, згідно з яким жінка якраз є кістю від кістки й тілом чоловіка, тобто, на відміну від усіх інших живих істот, рівна йому***»».[47]

Як згадано вище, жінка носить образ Адама (1 Коринтян 15:49), а в Христі вона носить і образ та славу Бога, як і решта людства. Проте Павло також каже, що вигляд чоловіка показує образ і славу Бога інакше, ніж вигляд жінки, бо вигляд, тобто краса жінки, — це слава чоловіка (1 Коринтян 11:7). ***Павло вказує, що «славу чоловіка» (тобто його дружину) під час поклоніння слід покривати чи приховувати, щоб у поклонінні не йшлося про те, щоб шанувати чи прославляти чоловіка або жінку.***

«Проте коли йдеться про зовнішній вигляд, є різниця між славою чоловіків і славою жінок. Відповідно до культури, Павло вірив, що Бог створив жінку привабливішою чи славнішою, тож вона — слава чоловіка».[48]

> *8 Бо не чоловік від жінки, а жінка від чоловіка;*

Як жінка стала славою чоловіка? Як чоловік став головою, тобто походженням жінки? Її створено з нього, з його боку.

«Тому будь-яке припущення, що цитата з розповіді про творіння мусить указувати на трансцендентну норму, — проблематичне упередження. І Ісус, і Павло вірили, що біблійна розповідь про створення людства чоловіком і жінкою передає трансцендентні норми щодо статі, але ***Павло цитував її також, щоб підтримати свій аргумент на користь покривання в 1 Коринтян 11:3-16, тобто це культурно зумовлене застосування. Твердити, що трансцендентні норми чи***

універсальні принципи можна використовувати лише для підтримки нормативних чи універсальних висновків, — логічна помилка».[49]

Ідеться не про сутність чи функцію чоловіка й жінки, а про їхню взаємну належність одне до одного в контексті суспільства, як показує вірш 9.[50]

> *9 бо й чоловіка створено не для жінки,*
>
> *а жінку для чоловіка.*

«Павло підкреслює, що жінка від творіння віднесена до чоловіка. Те, що це не означає знецінення і не має принизливого змісту, випливає не з формулювання διά + знах. відм., а з ходу аргументації в контексті, де йдеться не про сутність чи якість чоловіка й жінки, а також із віршів 11–12. ***Те, що в римсько-еллінському суспільстві дружини часто були значно молодші за своїх чоловіків, допомагало коринтським жінкам зрозуміти аргумент часової першості й функціональної взаємної належності чоловіка й жінки, який Павло розвиває з біблійної історії творіння.***»[51]

Проте три речі допомагають переосмислити тлумачення значення слів «жінку створено для чоловіка» (11:9): по-перше, твердження, що «жінку створено для чоловіка», підтверджує висловлювання «жінка — слава чоловіка»; по-друге, це твердження тлумачиться розповіддю про творіння в Буття 2:4-25; по-третє, воно дає обґрунтування для висновку «жінка повинна мати владу над своєю головою» (вірш 10).[52]

Вірш 9 справляє враження, що першість належить чоловікові, а жінка діє «лише» як доповнення. Але, як наголошує Вестфолл, створення Єви якраз є знаком того, що Адам потребував допомоги. Тому їй належить «сильна» позиція, позиція власної відповідальності. Це тепер підтверджено у вірші 10!

> *10 Тому жінка повинна мати владу на голові ради ангелів.*

Незліченні переклади додали тут до грецького тексту «знак влади чи авторитету»! А там стоїть тільки «влада», «повноваження» чи «авторитет». Мене цей додаток не дивує, бо, як сказано на початку, цей текст Павла розуміли як підтвердження ієрархії чоловіка над жінкою, і це вплинуло на переклад. Іншими словами, цей додаток — тлумачення. Цей вірш можна так само добре — чи краще: треба — передати так:

Тому жінка повинна мати владу над своєю головою ради ангелів.

(так Шнабель, Вестфолл, Бушнелл, Кінер, Ширмахер та інші)

«Як абстрактне поняття, у значенні «влада (тобто контроль) над своєю головою», тобто над собою. Останнє з названих значень відповідає а) поширеному вжитку слова ἐξουσία (влада, повноваження) як абстрактного поняття в значенні «влада» (тобто влада, яку людина має, а не влада інших, якої вона пасивно зазнає), б) синтаксичній конструкції вислову і в) ходові аргументації».[53]

Павло вказує, що в християнській спільноті покриватися — це право жінки, і це перетворює символ. Тим самим це однозначно не знак покори чи ієрархічного підпорядкування. Це може означати, що жінка повинна бути здатна виносити власне судження в питаннях жіночого одягу, бо їй призначено судити світ і ангелів, як він уже сказав у 1 Коринтян 6:2-3. «***Носячи традиційне покриття голови, дружина виявляє свій контроль над своєю головою, приймаючи свою вір-***

ність чоловікові, а також свій особистий суспільний статус. Еротичних сигналів, які жінки подають, відкриваючи голову на людях, у церковному зібранні, уникають, взаємна належність чоловіка й жінки зберігається, а вираження дійсності Бога жінкою в молитві й пророчому слові лишається автентичним».[54]

«Отже, у Павловому богослов'ї походження чоловік і жінка явно залежать одне від одного. У контексті 1 Коринтян 11:3-16 Павло дипломатично пом'якшує будь-яку надмірну незалежність жінок, що могла б випливати з його підтримки їхнього бажання покриватися».[55]

Щодо питання, про яких ангелів ідеться, Шнабель підсумовує: «Для ангелів пропонують такі можливості тлумачення. 1. Провідники церкви, як в Об'явлення 2:1. 2. Посланці з інших церков, які обурюються поведінкою жінок у коринтській церкві. 3. Посланці невіруючих громадян, які цікавляться християнською церквою і посилають клієнта (чи раба) на церковне зібрання, щоб отримати звіт про діяльність тих, хто визнає Ісуса. 4. Ангели, які вранці Великодня сповіщають жінкам звістку про воскресіння Ісуса. 5. Ангели, які, згідно з Ісаї 6:2, перед престолом Божим покривають крилами обличчя й ноги. 6. Занепалі ангели з Буття 6:1-4, жертвами яких стають жінки, що моляться з непокритою головою. 7. Ангели, яких судитимуть віруючі (пор. 6:3). 8. Добрі ангели, присутні на богослужінні, які представляють Бога й передають молитву та пророцтво. Найправдоподібніші третє і два останні тлумачення».[56]

Як і Вестфолл, я погоджуюся з пунктом 7, бо суд над ангелами вказує на надзвичайно високий статус віруючих, зокрема жінок, який мусить поєднуватися зі зрілістю, духовною розсудливістю й мудрістю.

> *11 Однак ні жінка без чоловіка,*
> *ні чоловік без жінки*
> *у Господі.*

Попри всю самостійність і власну відповідальність жінок у питанні покриття голови, вони лишаються пов'язаними з чоловіками — у шлюбі й у церкві, і заміжні, і незаміжні. Павло підкреслює взаємну залежність так влучно, що краще й не сформулюєш. І так, як це відповідає подіям творіння. Хто з віршів 8 і 9 зробив би висновок, що жінка — щось на зразок рабині, неповноцінна, що нею треба панувати чи її вести, — чи то в шлюбі, чи в родині, чи в церкві, — той помиляється. Павло застерігає від цього й безкомпромісно наголошує на рівності чоловіка й жінки. ***«У Господі» описує існування нового творіння, яке відмежовується від культури свого часу, де такої однакової гідності й рівності не було!***

«Жінка не неповноцінна, а «в Господі» чоловік і жінка рівноправно залежать одне від одного. Проте Πλήν не завжди має протиставне значення; у Павла трапляється значення «тільки, у кожному разі», «що завершує розгляд і підкреслює головне». Павло пише: ***Однак у Господі ні жінка без чоловіка не є (чимось), ні чоловік без жінки.*** Вислів «у Господі», поставлений у перекладі на початок, у грецькому тексті стоїть наприкінці речення, тобто в наголошеній позиції. Павло наголошує, що чоловік і жінка віднесені одне до одного. ***Речення «жінка — ніщо без чоловіка» в еллінсько-римському суспільстві не надто дивне, хіба що за винятком поглядів «нової жінки» (див. до вірша 5). Дивне речення — «чоловік — ніщо без жінки». Паралельно сформульоване речення підкреслює рівність за статусом чоловіка й жінки як наслідок спасительної дії Бога в Ісусі Христі».***[57]

> *12 Бо як жінка від чоловіка,*
>
> *так і чоловік через жінку;*
>
> *а все від Бога.*

Павло поглиблює свій аргумент із вірша 11 і в думках іде тим самим шляхом, що й у вірші 8. Жінку, Єву, зроблено з Адама. Без Адама не було б Єви. Неповторна подія, справжній початковий удар. Відтоді кожен чоловік знову й знову народжується від жінки.

Ніхто не може вивести з цього для себе переваги чи першості; кожен має свою, подаровану Богом, цінність. Бо від Бога, Творця, Голови, усе походить.

> *13 Розсудіть самі між собою: чи пристойно жінці молитися Богові непокритою?*

Павло кидає виклик духовній розсудливості. Він звертається до чоловіків у Коринті й наполегливо запитує їх. Якщо вони вимагають від жінок чи від деяких жінок не покриватися, то забувають про суттєві елементи, пов'язані з покриттям голови.

«Він доводить, що хоче, щоб усі жінки, молячись і пророкуючи, покривали волосся, і ті, кому в культурі не дозволено покриватися, як-от рабині».[58]

«У вірші 13 Павло аргументує пристойністю — аргументом, який мав би переконати коринтських християн: ***чи пристойно жінці молитися Богові непокритою?*** Якщо вислів τὸ πρέπον в елліні-змі має значення, яке, як τὸ δίκαιον, τὸ καλόν і τὸ ἀγαθόν, «охоплює все життя, бо суспільне життя вимагає повноти чеснот», то він охоплює й питання правил одягу».[59]

«Вислів πρέπον ἐστίν (чи пристойно, чи гідно) у тогочасних текстах вказує на очікування, що людина поводиться відповідно до чинних норм, — це фундаментальна категорія римської культури, не в останню чергу внаслідок шлюбного законодавства Августа, яке регулювало поведінку аж до правил одягу. Оскільки коринтяни знали норми й очікування суспільства, Павло очікує, що на поставлене питання вони відповідять «так»».[60] «Ідеться не про звичай, що регулює правильний спосіб молитви, а про норми пристойності, які чинні в суспільстві, відомі коринтянам і які нове існування «в Господі» не скасувало».[61]

«Заповідь покривання не слід розуміти ні як полеміку проти жінок, ні як покору жінки чоловікові, бо покривало було її захистом і знаком статусу й честі, які жінка могла мати в греко-римській культурі».[62]

Я повторюю твердження, що відповідь, на яку чекає Павло, обґрунтована не богословськи, а суспільно й культурно: людина пристосовується, щоб саме не бути спокусою.

> *14 Хіба сама природа не навчає вас, що коли чоловік має довге волосся, то це для нього безчестя (ганьба),*

«Спочатку Павло знову говорить про чоловіка: ***Хіба сама природа не навчає вас, що для чоловіка ганьба, коли він носить довге волосся?*** Павло знову очікує, що на це питання само собою відповідять «так». Вислів «природа» (φύσις) стосується визнаного порядку природи, до якого належать будова чоловіків і жінок та вигляд чоловіків і жінок. Павло, звісно, не хоче сказати, що «природа» змушує волосся в чоловіків рости коротким. Указівка на «ганьбу» (ἀτιμία), як і πρέπον у вірші 13, називає визнану як норма практику в природному порядку речей. Посилаючись на

природу, очікували одностайної згоди. Навіть найвищі представники держави та її управління аргументували природою речі, «що надає таким аргументам найвищого авторитету»».[63]

«Дорослі чоловіки, які жили в Коринті, носили не довге, а коротке волосся. Довге волосся сигналізувало заперечення маскулінності й часто викликало підозру в пасивних гомосексуальних схильностях, які в римському суспільстві були суспільно тавруваними. Павло нагадує коринтським християнам, що члени церкви чоловічої статі мають, як заведено, носити коротке волосся».[64]

Природа навчає? Хіба природа — учитель для учня Ісуса? Звісно, ні, бо учитель — Святий Дух, а не уражена й пошкоджена гріхом природа. Ні, ідеться, як пише Шнабель, про усталений порядок суспільства, про те, що люди так роблять упродовж довгих періодів і що тим самим стало культурою. Влучне порівняння з нашого часу знайти важко. Бо в зачісці й одязі сьогодні можливе все. Наш постмодерний час, у якому не повинно бути абсолютних істин, позначений абсолютним індивідуалізмом.

Природа в цій аргументації — суб'єктивний порядок, який люди тієї епохи античності більшою чи меншою мірою приймали й яким жили. Безчестя — чи, якщо перекласти ще гостріше, ганьба — це не перед Богом, а перед людьми й для людей у Коринті. Довге волосся назорея, чи якогось Авесалома, чи Самсона, чи Павла, а може, й Ісуса — не ганьба перед Богом. Ганьба відповідає спокусі, якої християни мали уникати заради Євангелія, наскільки це для них як послідовників Ісуса було взагалі можливо.

Лише коротко згадаю фізіологічне уявлення, яке сформувалося й утвердилося ще за століття до того. Насіння (сперма) чоловіка, за цим уявленням, утворювалося в голові й надходило звідти. Довге волосся затримувало б чи гальмувало б потік насіння й шкодило б зачаттю.

> *15 а коли жінка має довге волосся, то це для неї честь, бо волосся дано їй замість покривала?*

Чого ж тепер навчає «природа» щодо жінок та їхньої зачіски чи будови?

«Для жінок звичай інший. ***Хіба природа не навчає вас, що для жінки — честь, коли вона носить довге волосся?*** Жінки носили довге волосся. Скульптури завжди показують жінок із довгим волоссям. Особливо в заможніших жінок довге волосся було майстерно зачесане».[65]

В античності волосся жінки, як правило, вважали об'єктом пожадання (Keener). Хто не покривав його, той хотів — за таким тлумаченням — розпалити пожадання. Жінки вищого прошарку іноді нехтували цим, щоб виставити напоказ своє вишукано заплетене волосся й прикраси в ньому. У церкві коринтян, як і в інших місцях, зустрічалися різні культури.

«Здається, що Павло, з огляду на те, як він застосовує славу до жінок та їхнього волосся, вірить, ***що жінки зовні — слава слави, тобто жінки мають більшу славу. Те, що жінку створено заради чоловіка (1 Коринтян 11:9), указує на мету її більшої краси та її привабливості для чоловіків. Це також указує, що саме Адам потребував Єви як супутниці, партнерки; він виграв від її створення, а не навпаки.***»[66]

«Натомість аргумент Павла полягає в тому, що «голова» жінки в поклонінні має бути покрита, щоб честь була спрямована на Бога. Метафора «голови» суттєва для аргументу. Чоловік — голова

жінки (буквально), голова жінки — це передусім слава її чоловіка, а волосся на її голові — це її слава, а також слава її чоловіка».[67]

«Краса жінки розпалює ревнощі й водночас показує статус її чоловіка, що в поклонінні прямо змагалося б із Божою честю. ***Ідеться про Божу честь і славу, а не про честь і славу чоловіків у домашній церкві і також не про славу й красу жінок, які моляться й пророкують».***[68]

«Це, щоправда, вихідна точка Павлової аргументації, і він, здається, підтверджує культурні ідеали щодо стосунку жінки до *paterfamilias*, але розвиток його аргументації насправді зрівняв стосунок між чоловіками й жінками, визначив їхню відповідну цінність і виявив взаємність їхнього походження: хоча жінка походить від чоловіка, чоловік теж походить від жінки. ***Його фокус і його турбота — не підтвердження чи зміцнення авторитету чи контролю чоловіків над дружинами, а забезпечення того, щоб Бог був прославлений».***[69]

«Жінка — слава чоловіка, а її волосся — її слава; тому вона повинна покривати його під час поклоніння. Павло каже, що волосся — слава жінки, бо воно її плащ (її покриття) (1 Коринтян 11:15). ***Це означає, що волосся жінки діє як аксесуар краси (як накидка чи покривало), що підкреслює її вигляд.*** Культури, де жінки покриваються, вірять, що волосся порядної жінки має бути призначене для її чоловіка, щоб він дивився на нього й тішився ним, і тому його не повинні бачити на людях».

> *16 А коли хто думає сперечатися, то ні ми такого звичаю не маємо, ні церкви Божі.*

Суперечок про багато що в Коринті було досить. Не треба було, щоб розгорілася ще й суперечка про покриття голови. Звичаю, щоб чоловіки були покриті чи жінки непокриті, коли беруть участь у богослужінні, не мало бути, і він, очевидно, ніде більше не відомий і не заведений. Це останній аргумент проти скептиків у Коринті, які все ставлять під сумнів: усі християни й церкви (у Римській імперії) роблять так, як описав Павло. Чоловіки моляться в зібранні без покриття голови, а жінки — з покриттям.

«У вірші 16b («***ми такого звичаю не маємо, ані церкви Божі***») Павло завершує вказівкою, що немає жодної апостольської традиції, яка могла б виправдати такий звичай. І він вказує, що в жодній із церков Божих (αἱ ἐκκλησίαι τοῦ θεοῦ) немає паралелі до такої поведінки. Кр. Вольф (Chr. Wolff) коментує: «Коринтяни вирвалися б зі спільноти з іншими церквами спасіння, які перебувають під Божим авторитетом, якби трималися свого нововведення»».[70]

Сучасне значення

Боже слово позачасове. Жодне слово не минеться. Але є речі, що належать до певної епохи і звернені до цієї епохи.

Покриваючись, жінки мали уникати того, щоб привертати до себе увагу, показувати славу свого волосся й відволікати чоловіків (а може, й деяких жінок). Божу славу треба було підносити, звеличувати й хвалити. Божа слава, Його присутність, була осердям зібрання. І сьогодні ніщо на богослужінні не повинно підносити людину; ніхто не повинен привертати до себе увагу чи честь.

Жінки не повинні своїм зовнішнім виглядом, своєю природною чи вичепуреною красою відбирати щось від Божої честі. ***Це етичний принцип тексту, який чинний і сьогодні. Жоден промовець, проповідник, ніхто, хто розповідає про своє життя чи звітує про місію, жоден співак,***

жоден музикант, жодна людина не повинна — сьогодні так само, як і тоді, — привертати до себе увагу одягом.

«Що стосується практики покриття голови, то в західних суспільствах уже давно не заведено, щоб жінки сигналізували покриттям голови свій статус вірних дружин [В ісламських країнах, а отже, і в церквах в ісламських регіонах, це інакше! — HJR]. Коли християнські дружини в такій ситуації діють у церкві без покриття голови, то саме тому, що вони й на людях у місті, де живуть, з'являються без покриття голови. ***Відсутність покриття голови не подає жодних сигналів. Коли деякі християни вимагають, щоб дружини з «послуху Писанню» і сьогодні носили покриття голови, то настанови апостола Павла якраз не розуміють і не виконують «слухняно»: Павлові йдеться не про покриття голови, а про свідоме нехтування й висміювання традиційних умовностей, які важливі й основоположні для суспільства в цілому.*** Коли жінки в церквах Західної Європи носять покриття голови, то це не та відповідність умовності, що символізує цнотливість і солідарність дружини, якої вимагав Павло, а поведінка, яка якраз не відповідає загальноприйнятому, — на Заході подружню солідарність і скромність навряд чи ще символізують певним способом одягатися. Це відбувається радше словесно, тобто конкретними висловлюваннями про цінність шлюбу й подружжя».[71] І, звісно, обручкою, яка незаперечно показує, що її власник живе в сталих (подружніх) стосунках і не вільний для нових стосунків і не шукає сексуальних пригод. Від цього обручка захищає лише до певної міри; ідеться про знак.

Хто сьогодні все ж приписує жінкам покриття голови — або сама жінка приписує його собі, — той ще не зрозумів свободи Євангелія, до якої ми покликані.

Далі йде ***пояснювальний, вільний переказ (парафраза)*** 1 Коринтян 11:3-16 — так, як я коротко пояснив би цей уривок.

Мені важливо, щоб ви, коринтяни, усвідомили, що походження, тобто голова кожного чоловіка, — це Христос, Месія. Через Нього його створено. І як чоловіки ви належите Йому, і це видно в зібранні.

Голова жінки — чоловік. З його боку її створено, щоб вона стала з ним одним. Він — голова, вона — тіло. Чоловік — її походження, і вона теж належить йому, що стає видимим у зібранні.

Такий самий стосунок ми бачимо й у Христа. Його голова — Бог. Він породив Його, Свого Сина, рівного Йому.

Коли чоловік у Коринті в зібранні вголос молиться Христові чи Богові або говорить пророчо і при цьому має покриту голову, то це ганьба. Він віддає честь собі, а не Христові. Бо ідолослужителі покривають голову, коли прино-

сять жертви ідолам. Непокритий, чоловік виявляє смирення і віддає честь Всевишньому, невидимому Христові.

У жінок усе якраз навпаки. Жінки, які в зібранні моляться й говорять пророчо і не покриваються, накликають ганьбу на свою голову. Вони безчестять себе і свого чоловіка, тобто свою голову. Бо вони привертають увагу до себе.

Якщо хтось вимагає, щоб жінки, як і чоловіки, не мусили покриватися, той не додумує цього до кінця. Адже ви знаєте, що непокриту жінку в Коринті вважають обстриженою і вона подібна до жінки, яка займається проституцією чи шукає сексуальних зустрічей. Якщо вона не закривається й не покривається, то, логічно, їй слід було б і обстригти волосся чи зовсім поголитися.

Я знаю, ви ж не цього домагаєтеся! Але в суспільстві, в якому ви живете, це був би наслідок! Тому не ризикуйте стати спокусою для людей, які приходять до вас і бачать, як відкидають звичний звичай, що жінки на людях покриті.

Чоловіки не повинні закриватися в зібранні, у присутності Бога. Бо чоловік — образ Божий і відблиск Його слави.

Жінка ж теж образ Божий, але понад те вона ще й відблиск слави чоловіка. Її краса — це краса її чоловіка, з яким вона одне.

Як вона могла стати його славою? Звісно, не тому, що його створено з неї, а тому, що її сформовано з нього, з його боку.

І вона слава чоловіка не тому, що його створено заради неї, а навпаки. Її створено заради нього, бо він був самотній і потребував допомоги. І як жінка вона була для нього вродливою й бажаною.

Оскільки жінка має таку велику цінність і така корисна для чоловіка, вона сама повинна вирішувати щодо своєї голови: покривати її чи ні. Ніхто не має права їй це приписувати. Ні її чоловік, ні провідники церкви не мають права приписувати їй не носити покриття голови.

Але нехай жінка у своїй самостійності й свободі рішення зважає на те, що вона не відокремлена й не незалежна від чоловіка. Вона не існує в церкві

без чоловіка, і чоловік не існує без жінки. Божим задумом завжди було спільне життя й перебування разом чоловіка й жінки. У єдності голови й тіла вони діють разом, злагоджено, домовлено, мирно, коряться одне одному, доповнюють одне одного.

Що означає, що одне не існує без другого? Згадайте ще раз створення людської пари. Спочатку жінка вийшла з чоловіка. З його боку. Віднесена до нього, щоб знову бути з ним одним тілом. Але думайте далі: відтоді кожен чоловік походить від жінки. Без чоловіка не було б жінки, а без жінки не було б чоловіка. Обоє мають однакову гідність, рівноцінні й рівні, досконале доповнення у своїй відмінності. Усе це було Божим задумом. Він — Голова, з Якого все це вийшло.

З огляду на це я питаю вас: чи пристойно, коли жінка молиться Богові публічно, але незакрита й непокрита? Ні, ви погодитеся, це не пристойно з огляду на звичаї в Коринті й у Римській імперії.

Є ж звичаї та норми поведінки, які для людей — мов закони природи. Коли чоловік, усупереч звичаям і нормам, носить довге волосся, то це вважають ганьбою. І тут у жінок усе якраз навпаки. Довге волосся жінок — їхня слава, їхня природна прикраса, яку так і сприймають. Довге волосся дано їй, мов оздобне покривало чи накидку, щоб бути славою чоловіка.

Цю прикрасу, що здається чоловікам такою бажаною, вона повинна покривати в зібранні. Це не те місце, щоб з'являтися з цією славою, так само як чоловік має виявляти своє смирення непокритою головою. Бо йдеться про честь і славу Бога й Христа. Це Він запрошує нас на аудієнцію до Царя над царями.

Якщо хтось у Коринті хоче про це дискутувати й ставить цей звичай покриття голови під сумнів, то хай усвідомить, що такого ніде немає: щоб жінки молилися непокритими, як ви хочете приписати жінкам і як робите самі. Жодна

церква такого не практикує, тож тримайтеся того, що зазвичай чинне для покриття голови, що гідне й ні для кого не стає спокусою.

Завершення й підсумок

«Мова уривка й висновок Павла дають підстави думати, що хтось хотів або обмежити, або заборонити покривання в коринтських домашніх церквах, але всі жінки, деякі жінки чи одна жінка хотіли покриватися. Спершу Павло коротко підсумовує розповідь про творіння й пояснює, що створення жінки з чоловіка й для чоловіка — причина того, що жінка — слава чоловіка. Чоловік — її голова, бо її створено з нього, а її голова, відповідно, відбиває його славу чи певним чином виражає її. У розповіді книги Буття вона була також його славою, бо її створено спеціально, щоб вона приваблювала його, на відміну від усіх тварин (Буття 2:18-23)».[72]

«Тексти Павла містять богослов'я статей (гендеру), ***яке втілюється в тому, як Павло пояснює розповідь про творіння поняттями й символами греко-римської культури та зворотами грецької мови.*** Застосовуючи метафору «голови» до Адама, Павло показує, що Єва має кілька ідентичностей, як і решта людства після Адама. Жінки — образ Божий, образ Адама і також «слава чоловіка». ***Павлів опис жінки як «слави чоловіка» вказує не на покору чи меншу славу, а на додаткову славу: владу її краси над чоловіками.*** Так само ми не можемо вкладати першість чоловіка в короткий виклад Павла в 1 Тимофія 2:13-14, де сказано, що Адама створено першим (вірш 13). Натомість Павло навчає взаємності на підставі розповіді про творіння, бо Павло зображує чоловіка як того, хто отримує переваги й потребує допомоги жінки. Він описує це поняттями, які культура зрозуміла б. ***Жінку сформовано з чоловіка, тож у розповіді про творіння чоловік діє як голова жінки (її джерело життя) в грецькому слововжитку;*** але згодом кожен чоловік походить від жінки, тож жінка теж джерело життя, що й означає ім'я «Єва» в Буття 3:20».

«Тому за Божим задумом жінка й чоловік не незалежні одне від одного. Немає жодної переконливої причини тлумачити Павла так, ніби він суперечить авторитетові жінки в розповіді про творіння в Буття 1:27-28 чи у своєму вжитку грецької ідіоми «голова», переінакшує чи релятивізує його. І чоловіка, і жінку створено на Божий образ, і обох створено для панування, яке, за Павлом, здійснюється в дусі спільності й взаємності в межах відповідних культурних рамок».[73]

Геніально, як Євангеліє можна проживати в кожній культурі на славу Божу й ні для кого не бути спокусою. Бог, найбільший Місіонер, багатий для всіх: Євангеліє для всіх народів.

Додаток

Обидва подальші розташування тексту пов'язані з хіазмом (хрестоподібним, діагональним розташуванням слів чи думок). Перше розташування належить Шнабелю. Воно показує: текст однаковою мірою говорить до чоловіків і до жінок. Хто хоче за частотою звертань визначити, хто в Коринті спричинив проблему, той так ***не*** просунеться.

Вірш 4 кожен чоловік … ганьбить свою голову

Вірш 5 кожна жінка … ганьбить свою голову

Вірш 7a чоловік — відблиск Бога

Вірш 7b жінка — відблиск чоловіка

Вірш 11a у Господі жінка ніщо без чоловіка

Вірш 11b у Господі чоловік ніщо без жінки

Вірш 12a жінка з чоловіка

Вірш 12b чоловік через жінку

Вірш 14 для чоловіка це ганьба

Вірш 15 для жінки це честь[74]

Тут показано бездоганний хіазм цього тексту, тобто цього цілісного ходу думки чи смислового уривка, як його членує Девід Е. Ґарленд (David E. Garland). Цікаво побачити, як ті самі літери A B C D стоять одна навпроти одної — раз перед, а раз після центрального висловлювання у ***вірші 10, яке він виокремлює як головне висловлювання щодо покриття жінки. Для мене це означає: жінка вирішує, носити їй покриття голови чи ні. Цього не вирішують чоловіки чи її чоловік. Вона вільна.***

A Introduction: the "Head" of Men and Women (vv.2-3)
Commendation (v.2); Summary of Headship (v.3)
B Shame for Men and Women (vv.4-5)
For Men (v.4); For Women (v.5)
C Social and Theological Reasons for Shame (vv.6-7)
Social Reasons (v.6); Theological Reasons (v.7)
D Creation of Men and Women (vv.8-9)
Men (vv.8a; 9a); Women (vv.8b; 9b)
E Reason for Women to be Covered (v.10)
D' Equality of Women and Men (vv.11-12)
Women (vv.11a; 12a); Men (vv.11b; 12b);
Equality in God (v.12c)
C' Social Implications for Women (v.13)
B' Shame and Glory in Men and Women (vv.14-15)
Shame for Men (v.14); Glory for Women (v.15)
A' Conclusion: Exhortation to Adhere to Teachings (v.16)

Примітки

1. Hans-Jörg Ronsdorf, hj-ronsdorf@t-online.de, буду радий відгукам. 24 січня 2021 р., перероблено в жовтні 2026 р.
2. www.hans-joerg-ronsdorf.de
3. https://theoblog.de/eckhard-schnabel/16636/
4. Cynthia Long Westfall, Paul and Gender. Reclaiming the Apostle's Vision for Men and Women in Christ, Grand Rapids: Baker Academic 2016.
5. Schottroff, L., *Der erste Brief an die Gemeinde in Korinth*, edd. E. W. Stegemann/L. Schottroff/A. Strotmann/K. Wengst, VII, Theologischer Kommentar zum Neuen Testament, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 2013, 197.
6. Westfall, Paul and Gender, с. 13 (далі лише із зазначенням сторінки).
7. С. 13
8. С. 17
9. С. 20
10. С. 25

11. С. 26
12. Eckhard J. Schnabel, Der erste Brief des Paulus an die Korinther, Historisch-Theologische Auslegung, Witten/Gießen: SCM R. Brockhaus/Brunnen, 4-те видання 2018, с. 625.
13. С. 26
14. С. 27
15. С. 29
16. Матроною в суспільстві Римської імперії називали жінку, одружену з римським громадянином. Її місце було здебільшого в домі, у турботі про родину й господарство. Вона перебувала під захистом і опікою господаря дому — батька або чоловіка. (Джерело: Вікіпедія, стаття «Matrona»)
17. С. 29
18. С. 31
19. С. 32
20. С. 33
21. С. 37
22. Schnabel, E. J., *Der erste Brief des Paulus an die Korinther*, edd. G. Maier/H.-W. Neudorfer/R. Riesner/E. J. Schnabel, Historisch-Theologische Auslegung Neues Testament, SCM R. Brockhaus; Brunnen Verlag, Witten/Gießen, 4-те видання 2018, 602–603.
23. С. 42
24. С. 44
25. Основна думка Павла лишається тією самою, навіть якщо деякі жінки самі хотіли відмовитися від покриття голови. Але таке припущення радше малоймовірне.
26. Переклад Elberfelder (німецький переклад Біблії), видання CSV, якщо не зазначено інакше.
27. Ці думки — доповнення до розділу 6.2 моєї книжки «Жінки, простіть нам!» (*Frauen, vergebt uns!*). Більшу частину сказаного там я тут не повторюю й раджу прочитати обидві праці.
28. С. 87
29. С. 38
30. С. 84
31. С. 80
32. С. 82
33. С. 85
34. С. 89
35. С. 90
36. Schnabel, E. J., 601
37. Schnabel, E. J., 602
38. С. 40
39. Schnabel, E. J., 602
40. С. 29
41. Schnabel, E. J., 604
42. Schnabel, E. J., 605
43. Schnabel, E. J., 606
44. Schnabel, E. J., 606
45. С. 72
46. С. 65
47. Schnabel, E. J., *Der erste Brief des Paulus an die Korinther*, edd. G. Maier - H.-W. Neudorfer - R. Riesner - E. J. Schnabel, Historisch-Theologische Auslegung Neues Testament, SCM R. Brockhaus; Brunnen Verlag, Witten; Gießen 2018, 4-те видання, 608–609.
48. С. 70
49. С. 62

50. Schnabel, E. J., 609
51. Schnabel, E. J., 609–610
52. C. 103
53. Schnabel, E. J., 610
54. Schnabel, E. J., 610–611
55. C. 73
56. Schnabel, E. J., 611
57. Schnabel, E. J., 613–614
58. C. 30
59. Schnabel, E. J., 616
60. Schnabel, E. J., 616–617
61. Schnabel, E. J., 617
62. C. 70
63. Schnabel, E. J., 617–618
64. Schnabel, E. J., 619
65. Schnabel, E. J., 619
66. C. 40
67. C. 41
68. C. 41
69. C. 42
70. Schnabel, E. J., *Der erste Brief des Paulus an die Korinther*, edd. G. Maier - H.-W. Neudorfer - R. Riesner - E. J. Schnabel, Historisch-Theologische Auslegung Neues Testament, SCM R. Brockhaus; Brunnen Verlag, Witten; Gießen 4-те видання 2018, 622–623.
71. Schnabel, E. J., 624
72. C. 98
73. C. 105
74. Schnabel, E. J., 590